

Az ugor kor helyének és idejének kérdéséhez

Sz. KISPÁL MAGDOLNA „Ugor-török érintkezés“ című értékes tanulmányában (NyK. LIII, 49—64) több nagyjelentőségű problémát tárgyal, s az ugor-török érintkezések bizonyításához helyes észrevételekkel járul hozzá. Munkájának egy-két pontjával azonban nem tudok egyetérteni, s minthogy fontos őstörténeti kérdéstről van szó, azt hiszem helyes, ha a magam álláspontját KISPÁL MAGDOLNÁval vitába szállva, folyóiratunk hasábjain is közzéteszem, bár nézetemet — más formában — egyebütt már kifejtettem.¹

Az ugor-török érintkezések meglétéről meg vagyok győződve,² vitathatónak tartom azonban KISPÁL MAGDOLNÁnak az ugorkori lakóhelyekre és az ugor kor idejére vonatkozó megállapításait. A szerző csatlakozik ahhoz a nézethez, hogy az ananyinói kultúra szibériai kisugárzása az előmagyaroknak tulajdonítható, sőt tovább megy és hajlandó a nyugatszibériai ananyinói nyomokat nemcsak az előmagyaroknak, hanem általában az ugoroknak tulajdonítani (i. m. 59. l.). Ezt a véleményét azzal indokolja elsősorban, hogy az ananyinói kultúra a Volga—Káma mellékén levő középpontjából nyugat és kelet felé is kisugárzott. „Legmesszebbre azonban keleten mutat: átszap az Urál szibériai oldalára, a Pisma, Iszet és Tobol vidékére, de nyoma elhúzódik Omszkgig, sőt folytatódik a középszibériai ligetes steppéken is, körülbelül az Ob-parti Tomszk városáig...” (58. l.). Ezen az alapon a következőket írja: „... semmi kényszerítő okunk nincs arra, hogy a nyugat-szibériai csontos gorodiscék népében csakis az előmagyarokat lássuk, s föltétlenül kizárjuk belőle a többi ugarságot“ (59. l.). Én a magam részéről már az előmagyarok szibériai átköltözésének feltevésére sem látok semmi kényszerítő okot, s következképp azt az elképzelést sem tartom megalapozottnak, hogy az ugarságot teljes egészében Szibériába helyezzük. KISPÁL MAGDOLNA azonban kénytelen volt erre a következtetésre eljutni, mert elfogadta azt a — nézetem szerint hibás — feltevést, hogy az előmagyarok átkeltek az Urál keleti felére, s ott kerültek először érintkezésbe török népekkel, akiktől többek között a lótarást is eltanulták. Ha pedig a nyelvi adatok szerint a török jövevényszók már az ugor alapnyelvbe is behatoltak, akkor logikus az a következtetés, hogy „... az ugor együttélés helyét nem az Urál nyugati oldalán kell keresnünk, hanem legalábbis a korszak utolsó századaiban, körülbelül a Tobol- és Tura-bezártá, bővízű folyóktól szeldelt ligetes steppére kell tennünk“ (62. l.).

Ennek az elméletnek a nehézségeit KISPÁL MAGDOLNA is látja: nem magyarázza meg ez a feltevés azt, hogyan kerültek az obiugorok (elsősorban a manysik) mégis Európába. KISPÁL MAGDOLNA azzal is számol, hogy a

¹ L. „A magyarság kialakulásának előzményei“ c. sajtó alatt levő munkámat.

² L. még KISPÁL M. cikkén kívül BÁRCZI G., LAKÓ GYÖRGY és KISPÁL M. cikkeit: [I. Osz. Közl. II (1951) 347 kk.]

manysik esetleg az egykori finnugorság keleti (ugor) ágának az Urál nyugati oldalán maradt utódai, „... akik természetesen állandó érintkezésben álltak a *man's*-okból és *por*-okból az északi Urál vidékén kialakult obiugorság nyugati részével, a későbbi vogulok elődeivel?” (60. l.) Ez a magyarázat — ha jól értelmezem — túlságosan is merész, s figyelmen kívül hagyja azt a körülményt, hogy ebben az esetben kétféle vogulsággal kellene számolnunk, egyrészt az eredeti, nyugati, európai manysikkal, másrészt a keleti, az ugorokkal együtt Nyugat-Szibériába vándorolt, *por*-okkal keveredett manysi-elődökkel. Ez az ötlet egyébként még több más problémát is felvethetne, ezeket azonban mellőzöm.

Mindezek a következtetések KISPÁL MAGDOLNÁnak abból a tételéből származnak, hogy az ugarság az ugor kor végefelé, szerinte az i. e. 4—2. század közt átvándorolt az Urál keleti felére. Ennek a feltevésnek az alátámasztására a következő érveket említi meg: 1. az ananyinói kultúra kisugárzása Nyugat-Szibériában; 2. az ugor lótartás olyan magyarázata, hogy annak kifejlődéséhez egy szomszédos, s feltehetőleg török nép hatása is hozzájárult; 3. az ugorkori török jövevényszók, melyeknek átadója csak az Irtis-vidéki törökség lehetett és végül 4. az a körülmény, hogy az Irtis-vidéken ebben a korban valóban kell számolnunk törökökkel.

Kétségtől való tény az, hogy bizonyos kapcsolatok mutathatók ki az ananyinói műveltség és az Urálon túli területek között, más kérdés azonban az, hogy milyen ezeknek a kapcsolatoknak az egymáshoz való viszonya. Annak a nézetnek az elterjedése, hogy az ananyinói műveltség Nyugat-Szibériára is kiterjedt, elsősorban a tipológiai irányzatot képviselő, nagyérdemű TALLGRÉN munkásságához fűződik. A szovjet szakirodalom fényében azonban egyre inkább megmutatkozik az, hogy a nyugatszibériai kultúra nem azonos az ananyinóival, amint erre pl. CSERNYECOV-nak a nyugatszibériai bronzbaltákról írt dolgozatából is következtetni lehet.³ LÁSZLÓ GYULA részletesen kifejti,⁴ hogy az ananyinói és a nyugatszibériai leletek közötti egyezések csakis kereskedelmi kapcsolatok révén magyarázhatók. A lakosság átköltözése nyugatról keletre azért sem valószínű, mert a régészeti és antropológiai kutatások ennek éppen az ellenkezőjéről, egy kelet felől nyugatra, a Káma medencébe áramló népmozgalomról tanúskodnak.⁵

Ma már vitán felül áll, hogy az ugorok ismerték a lovat, s foglalkoztak bizonyos mértékben állattartással. Ennek a ténynek értékelésében azonban KISPÁL MAGDOLNA — bár nem követi teljesen ZICHY felfogását — lényegében mégsem képvisel helyes álláspontot. Azt mondja u. i., hogy a lótartás „... bármily kezdetleges fokon is, elképzelhetetlen az erdőrégióban, egy kizárólag erdőlakó népnél...” (62. l.), s ez a tény szerinte a ligetes steppére, Nyugat-Szibériára mutat. Emellett azonban úgy látszik, hogy a lótartás spontán kialakulását sem tartja valószínűnek: „És minden okunk megvan arra a föltevésre is, hogy ennek a törökségnek hatására fejlődött a finnugor közösségből kivált, eredetileg kétségtől halász-vadász zsákmányoló életmódot folytató ugarság — ha nem is közvetlenül lovas-nomáddá, de mindenesetre állattartó, lótenyésztő néppé” (63. l.). Ezzel szemben idézhetjük

³ Сборник МАЭ. X (1949).

⁴ LÁSZLÓ GYULA: A magyar őstörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön (kézirat).

⁵ L. még ZBRUJEVA: Луговской могильник. Труды ИЭ. II (1947), 270 k., magyarul: Szovj. Régészet 1950/1.

LIGETI LAJOST, aki szerint (Magyarság őstört. 61): „Igen gyakori, sok példával igazolható az az eset, amikor erdőlakó vadászörzsből idővel steppei nomád lesz“. LIGETI példaképpen a bajkálmenti erdőlakó mongolokra hivatkozik, akik a legrégebb értesítések szerint vadászattal és halászattal foglalkoztak, de ismerték a ló tartást is. Ugyanez volt a helyzet a régi burjátoknál is. — A HERODOTOS-féle jyrka nép ló tartó és egyben erdőlakó is. Másfelől pedig az a nézet, hogy a ló tartás a jelen esetben nem lehet spontán fejlődés eredménye, azért nem helyes, mert nem számol azzal, hogy egy-egy társadalom termelési módjaiban nem a külső, idegen hatások hozzák létre a döntő változásokat, hanem a társadalom alapjának a fejlődése maga. Másszóval a ló tartás éppúgy, mint az állattartás bármely más ága, vagy a földművelés autochton módon jött létre, végső fokon a munkaeszközök fejlődésének a folyamatában. Éppen ezért az ugorkori ló tartásban csak annyiban láthatjuk *esetleg* idegen nép hatását, hogy talán idegenektől vették át a ló elnevezését, s hogy nem kellett domesztikálniuk a lovat. A törökség közvetlen jelenléte tehát nem feltétele az ugorkori ló tartás kialakulásának, különösen akkor nem, ha tudjuk, hogy az ananyinói kultúrának a déli szteppevidékkel is voltak kapcsolatai, ahonnan a ló neve és a domesztikált állatfajta ugyancsak eredeztethető.

Ami az ugorkori török jövevényszavakat illeti, azok átvételének helyét én a Káma-medencében, az ananyinói műveltség központi területén látom bizonyíthatónak, amint azt az alábbiakban kifejtem, s ezért a magyarok elődeinek nyugatszibériai tartózkodására vonatkozó negyedik bizonyítékot, azt t. i., hogy az i. e. évszázadokban az Irtis mellett törökök éltek, nem tartom e helyütt felhasználhatónak és szükségesnek.

Vannak ellenben olyan komolyan számbaveendő nyomok, melyek arra mutatnak, hogy az ugorország állandóan az Urál nyugati oldalán élt, illetőleg hogy mélyebben és hosszasabban sohasem hatolt be a szibériai területekre. Ennek bizonyítására gyakran szokták említeni a *méh* és *méz* szavakat, melyek a feltett több évszázados szibériai tartózkodás során kivesztek volna nyelvünkől, minthogy a *méh* és a *méz* Szibériában nem ismeretes.

Az ugorok európai megtelepedése mellett szólnak azok az érintkezések is, amelyek az ugorok és más rokon törzsek között zajlottak le.

Elsősorban az ugor-permi kapcsolatokra gondolok. Már régebben észrevették azokat az egyezéseket, melyek a magyar és a permi nyelvek között található (pl. az eredeti **-nt*, **-mt*, **-ŋk*-féle hangkapcsolatok denazalizációja; a m. *-ni* ~ permi *-ni* inf. azonossága; az *ezüst* és a *harminc* típusú elhomályosult összetételek).⁶ Ezeket a jelenségeket általában úgy értelmezték, hogy az ugor közösségből kivált magyarok nyugat felé haladtukban permi csoportokkal kerültek összeköttetésbe, s ennek a késői érintkezésnek lennének a nyomai ezek az egyezések. Ezzel a felfogással szemben BÁRCZI GÉZA mutatott rá arra, hogy az a mintegy 2 ezredév, amely a finnugorság felbomlása és a magyaroknak a permiekkel való feltett érintkezése között eltelt, kizárja annak a lehetőségét, hogy e két, a közbeeső kétezer év alatt egymástól nyilván nagymértékben eltávolodott nyelv között közös szerkezeti elemek, közös hang-

⁶ L. ZSIRAI, A magyarság eredete (LIGETI, A magyarság őstört. 34); l. még Moór E. Nyr. 72: 243 kk.

változások keletkezzenek. BÁRCZI úgy véli, hogy a magyarság elődei az ugorok területének legnyugatibb felén éltek, s ebben a helyzetükben a finn-permi ág legkeletibb ágával, a permiekkal sokáig közvetlen kapcsolatban voltak. Egyben pedig arra is rámutat, s ez igen lényeges megállapítás, hogy nemcsak magyar-permi, hanem ugor-permi egyezések is mutathatók ki (*ár, agyar, daru, hagyma, öcs, ügy, csünik, fen, föld, hál, irt, izzik*; a mozzanatos *-m* és a műveltető *-l* képző). Ezt pedig azzal magyarázza BÁRCZI, hogy a magyarságnak még az ugor közösségbe tartozó elődei közvetítették a permi hatást az ugorok többi csoportjai felé.⁷

BÁRCZI fejtegetései alapján az ugor-permi érintkezéssel számolnunk kell. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a permi hatás a magyarban a legkézzelfoghatóbb. Ez egyrészt arra mutat — erre BÁRCZI is utal —, hogy az ugoroknak az a nyugati része, mely a permi hatásnak jobban ki volt téve, nagyjából a magyarság elődeivel azonosítható, másrészt viszont azt is következtethetjük ebből, hogy az érintkezés az ugor és a permi csoport között akkor volt a legintenzívebb, amikor az ugorok szétválásának a folyamata már megkezdődött. Ezt egy másik szempont is valószínűsíti. Arra gondolok ugyanis, hogy a finnugoroknak finn-permi és ugor csoportra bomlása nem jelenti a két csoport közti minden kapcsolat tökéletes és hirtelen megszakítását. A kapcsolat — ha laza volt is — megmaradhatott egy ideig az ugorok és a finn-permielők között. Az ugor-permi érintkezések mégsem tehetők erre az időpontra, hanem csak abból az időből származtathatók, amikor a mai komik és udmurtok elődeinél kialakultak azok a permies sajátságok, amelyek alapján a finn-permi alapnyelvnek permi és finn-volgai alapnyelvre való szétbomlásáról beszélünk. A finn-permi csoport szétválását általában az i. e. 1000 év tájára szokták helyezni (ZSIRAI MIKLÓS néhány évszázaddal későbbre gondol).⁸ Azok a nyelvi sajátságok tehát, melyeknek nyomai az ugorok és a permiek hajdani kapcsolatairól tanúskodnak, az i. e. 1000 év után, illetőleg az i. e. I. évezred első századaiban, nagyjából az ananyinói kor kezdete táján kerülhettek át az ugorok nyelvébe, s a kapcsolat az ugor kor végéig tartott, illetőleg az ugorságból kivált magyarok esetében még ennél is tovább.

Az események kronológiájának megállapítása szempontjából tárgyalnunk kell azokat az egyezéseket is, amelyeket az ugorság (pontosabban obiugorság), valamint a lapp és a szamojéd nyelvek között mutatott ki legutóbb TOIVONEN.⁹ TOIVONEN tanulmányának egyik tanulsága az, hogy a lappok elődei a szamojédok elődeivel valószínűleg azonos nyelvet beszéltek (ebből magyarázható a lapp-szamojéd egyezések), és csak később, finnugorok, helyesebben finn-volgaiak közelébe kerülve vették át szomszédaik finnugor-jellegű nyelvét. Azoknak az egyezéseknek (szám szerint mintegy 50 etimológia), melyek a lapp nyelv és az obiugor, ill. ugor nyelvek között mutatathatók ki, a szamojédban csak helyel-közzel van megfelelésük s ez arra mutat, hogy a lappok elődei a szamojédságtól való elválásuk és elfinnugorosodásuk

⁷ L. BÁRCZI: MNy. XXXIX, 287. Vö. még MOÓR: Nyr. 72: 242 kk.; V. V. GUDKOVA—SZENKEVICS: СОВ. ЭТН. 1951/2, 190 kk., akik véleményem szerint túlzott jelentőséget tulajdonítanak a magyar, ill. ugor-permi egyezéseknek, s ezen az alapon a finnugor nyelveknek szinte új osztályozására tesznek kísérletet.

⁸ L. ZSIRAI, Fgr. Rck. 204. 206.

TOIVONEN: Sitz.ber. d. Fi. Akad. W. 1949 (1950), 161—189.

közi időben az (obi-)ugorokkal érintkezésbe kerültek.¹⁰ Minthogy a lapp-ugor érintkezést bizonyító etimológiák közül csak négynek van magyar tagja, s ezek is fölöttébb bizonytalanok (*maráz, izé, gége, száj*), KISPÁL MAGDOLNÁVAL együtt arra kell gondolnunk, hogy inkább a lapp-szamojédok (= szamojéd nyelvű lappok) és obiugorok közti érintkezésről kell beszélnünk, mint lapp-szamojéd és ugor érintkezésről.¹¹ Ebből a tényből pedig az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

a) a lappok és az obiugorok közti érintkezés azelőtt szűnt meg, mielőtt a lappok az ugorok szomszédságából a finn-volgai csoport szomszédságába jutottak, s azok nyelvét átvették, vagyis a finn-volgai kor vége (i. e. 2. század) előtt;

b) a lappok legkorábban i. e. 1000 után csatlakozhattak a finn-volgai csoporthoz, minthogy a finn-permi ág ezidőtájt bomlott permi és finn-volgai csoportra;

c) minthogy a lapp nyelv elfinnugorosodása nem egyik napról a másikra, hanem évszázadok folyamán ment végbe, feltehetjük, hogy a lappok elődei az i. e. 6–5. század folyamán csatlakozhattak a finn-volgaiakhoz;

d) a lappok és (obi)ugorok érintkezése ilyenformán az i. e. 6–5. század előtt zajlott le;

e) ha pedig feltesszük, hogy ez az érintkezés az ugor kor végére rögzíthető, amikor az egyes ugor csoportok már csak laza összeköttetésben álltak egymással, akkor az ugor egység felbomlását nem az i. e. 4–2. századra kell tennünk, mint KISPÁL MAGDOLNA gondolja (62. l.), hanem az i. e. 6–5. század tájékára,¹²

f) eképpen pedig az ugor-permi érintkezéseket az i. e. 10. és 6–5. század közé datálhatjuk.

Mind az ugor-permi, mind az obiugor-lapp érintkezések csak Európában mehettek végbe, hiszen a permiek sem és a lappok sem fordultak meg

¹⁰ Ezzel kapcsolatban természetesen nem értünk egyet KISPÁL MAGDOLNÁVAL, aki TOIVONEN elméletét LAGERCRANTZ bizonyítatlan, és főleg SCHREINER koponyavizsgálataira, valamint ingatag pszichológiai alapokra épített elképzelése nyomán úgy módosítja, hogy a lappok, szamojédok és obiugorok nyelvileg és etnikailag közös eredetűek (arktikus nép és nyelv) és hogy „... az egykori ugorok északra szorult ága integrálódott a szóbanforgó szamojéd törzs egy (*por* sajátnevű?) részével, mely eredeti nyelvének némely sajátosságait és sok szavát megőrizte az új közösségben is, sőt az egész obiugorság közkincsévé tette.” (60 l., I. jegyz.). KISPÁL MAGDOLNA tehát a *por*-okat szamojédnak tekinti, ami történetileg lehetetlen, hiszen a szamojédok ebben a korban már Szibéria belsejében élnek, majdnem az Altaj hegység vonaláig (I. HAJDÚ: NyK. LIII, 48). Azt sem értem, miért szükséges a *por*-szamojédok és obiugorok közötti integrálódással magyarázni a TOIVONEN által kimutatott lapp-szamojéd-obiugor egyezéseket, amikor KISPÁL M. LAGERCRANTZ elméletéhez csatlakozva e nyelveket egy közös arktikus nyelv leszármazóinak véli.

¹¹ Igaz ugyan, hogy MOÓR ELEMÉR még idéz egy pár példát, melyekben a magyar szónak csak a szamojédban van megfelelője (*hegy, hív, lát, metsz, mozog?*: Nyr. 72: 107–108). Persze kérdéses, hogy valóban megfelelősekről van-e szó ezekben a szavakban. (Vö. még *hany*: KÁLMÁN: NyK. LII, 60–61. Ebben az esetben obiugor megfelelők is vannak).

¹² Hogy az ugarság felbomlásának idejét valóban előbbre kell hoznunk, azt a régészeti emlékek is alátámasztják. LÁSZLÓ GYULA idézett kéziratos munkájában az ananynói kultúra népében már az ugor közösségből kivált magyarokat látja, s így szerint az ugarság felbomlása már i. e. 700 előtt végbement. A fentebb előadottak alapján azonban ezt a peridizációt nem tartom elfogadhatónak, s úgy vélem, hogy a lapp és permi érintkezések nyújtotta szempontok az ugor kor datálásában megbízhatóbbak, mint a régészeti emlékek vallomása.

Szibériában. A permiekkal lezajlott érintkezések az Alsó-Káma és az attól nyugatibb fekvésű vidékekre helyezhetők, a lapp-szamojédokkal való érintkezés pedig valószínűleg északi, északnyugati irányból volt lehetséges.

Ami pedig végül az ugor-török érintkezéseket illeti, azok színhelyét ugyancsak Európában kereshetjük. TROFIMOVÁ-nak az ananyinói csontanyag alapján végzett méréseiből kiderült ugyanis, hogy míg az előző korokban e vidéken hosszúfejű europidok éltek, addig az ananyinói korban ázsiai eredetű mongolid elem került túlsúlyba, s ebből ZBRUJEVÁ-val együtt természetesen nem a Káma mellékéről az Urál mögé irányuló áttelepülésre következtethetünk, hanem ellenkezőleg arra, hogy az Urál mögöttes területeiről mongoloid jellegű lakosság nyomult be a Káma-medencébe.¹³

A mongoloid elem jelentkezése a Káma-medencében az i. e. évezred közepétáján esetleg török népek behatolásával hozható összeköttetésbe, s talán ebben láthatjuk az ugor-török érintkezések történeti hátterét.¹⁴

HAJDÚ PÉTER

¹³ L. ZBRUJEVA: Труды ИЭ. II (1947), 257—281: I, 25 kk. és magyarul: Szovjet Régészet 1950/1, 39—40.

¹⁴ GYÖRFFY GYÖRGY törököket lát a Káma-mellék mongoloidjaiban, s talán igaza van, amikor azt állítja, hogy a törökség behatolása a Káma-medencébe siettetette az ugarság szétválását (Magyar őstörténet, egyet. jegyzet 32. l.).